

Edward Potkowski (1934–2017)*

31 lipca 2017 roku, po ciężkiej chorobie, zmarł jeden z najwybitniejszych polskich historyków-mediewistów, zajmujących się badaniem historii kultury średniowiecznej.

Sylwetka Edwarda Potkowskiego przedstawiana była już wielokrotnie, dlatego też ograniczę się do najważniejszych etapów jego kariery zawodowej¹. Edward Potkowski urodził się w 1934 roku. W 1956 roku, po roku studiów na Uniwersytecie Wrocławskim, przeniósł się do Warszawy, gdzie studiował w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Po uzyskaniu magisterium kontynuował pracę naukową i w 1967 roku obronił rozprawę doktorską, poświęconą pojmowaniu życia pozagrobowego na obszarze Rzeszy w XII i XIII wieku, pisaną pod kierunkiem Tadeusza Manteuffla. Rozprawa ta ukazała się drukiem pt. *Dziedzictwo wierzeń pogańskich w średniowiecznych Niemczech. Defuncti vivi* (Warszawa 1973). Podstawą źródłową rozprawy był teksty autorstwa niemieckiego cystersa Cezariusza z Heisterbachu, *Dialogus miraculorum* oraz *Libri octo miraculorum*, powstałe w pierwszej ćwierci XIII wieku. Edward Potkowski podkreślał znaczenie tradycji ustnej w budowaniu tego tekstu, wywodząc określone obyczaje związane z kultem zmarłych jeszcze z przedchrześcijańskiej tradycji germańskiej. W okresie tym wielokrotnie wracał do problematyki wierzeń germańskich oraz relacji między tradycjami przedchrześcijańskimi a organizacją Kościoła we wczesnym średniowieczu, w nowatorski sposób splatając badania historyczne z religioznawstwem i etnografią/etnologią. Edward Potkowski pracował już wówczas w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, osiągając kolejne stopnie naukowe.

Z tego też okresu datują się zainteresowania Profesora nieortodoksyjnymi ruchami chrześcijańskimi i ich zwalczaniem przez Kościół. Niewątpliwie był to wpływ badań Tadeusza Manteuffla. Profesor wspominał kiedyś o lekturach źródeł dotyczących mediolańskiej patarii z XI w. omawianych w trakcie seminarium T. Manteuffla.

* Nieznacznie zmodyfikowana wersja artykułu, który ukazał się w czeskim periodyku „Studie o rukopisech” (48, 2018, s. 207–221).

¹ Zestawienie prac opublikowanych przez Edwarda Potkowskiego – zob. J. Kaliszuk, Bibliografia prac prof. dr. hab. Edwarda Potkowskiego za lata 1960–1998, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięciolate urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewiecki, J. Dziągiewski, J. Kaliszuk i in., Warszawa–Pułtusk 1999, s. 7–21; M. Koška, Bibliografia prac profesora Edwarda Potkowskiego za lata 1999–2015, w: *Historia, memoria, scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolate urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 13–20.

Edward Potkowski koncentrował się na analizie procesu powstawania stereotypu heretyka-innowiercy i roli, jaką ów stereotyp odgrywał w postrzeganiu wszystkich, którzy przekraczali ramy nakreślone przez Kościół i społeczeństwo. Ten nurt badań Edwarda Potkowskiego zaowocował licznymi artykułami oraz wielokrotnie wznawianą książką o charakterze popularnonaukowym pt. *Heretycy i inkwizytorzy* (wyd. 1: Warszawa 1971). Doświadczenia tego okresu jego aktywności znalazły kontynuację w pracach poświęconych zakonom rycerskim. Edward Potkowski jest autorem wielokrotnie wznawianej i uzupełnianej pracy na temat dziejów tych zakonów w perspektywie europejskiej (*Rycerze w habitach*, wyd. 1: Warszawa 1974).

Po doktoracie Edward Potkowski stopniowo w coraz większym stopniu koncentrował się na kwestiach związanych z średniowieczną kulturą piśmienną. Można podejrzewać, że na zainteresowania te wpływ wywarły wieloletnie kontakty i przyjaźń z Aleksandrem Gieysztozem – Edward Potkowski wielokrotnie wyrażał wielki szacunek i przywiązanie do tego uczonego, podkreślając, że był on – obok Tadeusza Manteuffla – jego mistrzem. Innym impulsem badawczym mógł być pobyt na stypendium w Paryżu, gdzie w ramach stażu w École pratique des hautes études miał możliwość uczestniczyć w dyskusjach na temat problemu propagandy w łacińskiej literaturze okresu średniowiecza². Po powrocie do kraju Edward Potkowski opublikował ważne studium, w którym otworzył problem pisma i kultury piśmiennej w Polsce późnego średniowiecza (*Pismo i społeczeństwo w Polsce późnego średniowiecza*, Przegląd Humanistyczny 22, 1978, nr 12, s. 35–52; 23, 1979, nr 1, s. 41–55)³. Ukoronowaniem tego etapu badań była rozprawa habilitacyjna w 1979 roku⁴, a następnie monografia, która ukazała się kilka lat później, w 1984 roku, pod tytułem *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*. Trudno przecenić znaczenie tego opracowania – w poszukiwaniu materiałów źródłowych autor przemierzył niemal wszystkie biblioteki i archiwa w Polsce, rejestrując rękopisy średniowieczne. Ponadto, na podstawie przedwojennej literatury, zgromadził informacje o rękopisach zniszczonych lub zaginionych, a zwłaszcza tych, które zawierały noty proveniencyjne (i/lub kolofony). Kluczowym zagadnieniem było dla autora określenie kręgów zainteresowanych książką i słowem pisanym, innymi słowy, uchwycenie środowiska twórców i użytkowników książek rękopiśmiennych w średniowiecznej Polsce. Zastosowanie prozopografii jako jednej z metod badawczych oraz topograficznego podziału treści (miasta główne, średnie, miasteczka i wsie) w połączeniu z gruntowną kwerendą i analizą przyniosło znakomite rezultaty. Efektem było nie tylko całościowe ukazanie krajobrazu intelektualnego Królestwa Polskiego, ale także zwrócenie uwagi na inne niż Uniwersytet Krakowski ośrodki kultury piśmiennej, zwłaszcza krąg miejski i świeckie duchowieństwo: parafialne i kolegiackie. Edward Potkowski podkreślał, że w Polsce późnego średniowiecza nastąpiła decentralizacja ośrodków kultury książ-

² Zob. A. Vernet, *Langue et littérature latines du Moyen Âge*, *Annales de l'École pratique des hautes études* 1978, s. 619–624.

³ Po zmianach artykuł ten ukazał się także w tłumaczeniu francuskim: E. Potkowski, *L'Écriture et la société en Pologne du bas moyen âge (XIV–XV s.)*, *APH* 39, 1979, s. 47–100.

⁴ Rozprawa ukazała się w języku francuskim: E. Potkowski, *Le livre manuscrit – la société – la culture dans la Pologne du bas Moyen Âge (XIVe–XVe s.)*, Warszawa 1987.

ki, a ta „policentryczna struktura kultury piśmiennej” była ściśle powiązana z powiększeniem i zróżnicowaniem kręgu odbiorców książki. Żałować tylko wypada, że omawiana praca nie zajęła należnego miejsca w mediewistyce światowej. Znakomity badacz francuski, Gilbert Ouy, określił ją jako książkę przepiękną, żałując, że bariera językowa ogranicza możliwości rozprzestrzenienia się tego dzieła⁵. Trzeba z całą mocą podkreślić, że od czasu ukazania się książki Edwarda Potkowskiego w 1984 roku po dzień dzisiejszy niemożliwe jest badanie kultury piśmiennej, czy szerzej: intelektualnej, w średniowiecznej Polsce bez odwołania się do tej pracy, będącej w istocie summą naszej wiedzy o epoce.

W kolejnych latach Edward Potkowski zajmował się różnymi aspektami średniowiecznej kultury piśmiennej. Wobec bogactwa i różnorodności tematów, które podejmował, trudno ująć jego dorobek całościowo. Wskazać jednak można na kilka wątków, które ilustrują szerokie horyzonty naukowe i ciekawość badawczą.

Jakkolwiek Edward Potkowski zawsze uważał się za historyka (bez dodatkowych określeń), to znaczącą część swoich studiów poświęcał nauce pomocniczej historii – kodykologii. Przedmiot i zakres badań kodykologicznych definiował trojako: jako „archeologię” książki rękopiśmiennej, czyli traktowanie kodeksu jako obiektu materialnego; jako „kulturę rękopisu” i wreszcie jako kodykologię porównawczą⁶. Każdy z tych obszarów badawczych był przez niego, choć w nierównym stopniu, eksplorowany. Pierwszy obszar stanowił z reguły punkt wyjścia do kolejnych: jak pokazywał w swych pracach, każdy rękopis, zarówno jako przedmiot, jak i nośnik treści, pełnił określone funkcje w kulturze. Ten społeczny aspekt funkcjonowania książki był bodaj najważniejszą cechą badań Edwarda Potkowskiego. Zawsze podkreślał, że książka funkcjonowała w konkretnym czasie i miejscu; była czytana przez ludzi, a treść czy choćby sposób jej podania (np. układ tekstu na stronie, iluminacje) oddziaływały na czytelników. Kładł nacisk nie tylko na treść, ale także elementy paratekstualne (indeksy czy ilustracje), wskazując na fakt, że każdy rękopis stanowił samoistny akt komunikacyjny. Perspektywa taka jest widoczna nie tylko w wielu pracach, w których uczony rozważał relacje obraz – tekst, ale także przekazywana była na seminarium, w trakcie którego interpretowano teksty ilustrowane (nie tylko rękopisy, ale także książki drukowane)⁷. Warto też wspomnieć, że niemal każdy tekst przezeń pisany zaopatrywany był w ilustracje, do czego autor przykładał wielkie znaczenie.

Istotnym elementem badań Edwarda Potkowskiego były relacje między kulturą opartą na słowie mówionym a kulturą piśmienną. Ten temat przewijał się w licznych

⁵ Zob. G. Ouy, Edward Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze polski* [Le livre manuscrit dans la culture polonaise], Warszawa 1984 [rec.], *Gazette du livre médiéval*, nr 6, 1985, s. 25.

⁶ Zob. E. Potkowski, Problemy kodykologii, w: *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum – Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1995*, s. 195–207.

⁷ Przykładem takiej pracy może być np.: E. Potkowski, *Prawda pisma – przykład opyny z Bayeux*, w: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane prof. J. Krzyżaniakowej*, Poznań 2000, s. 147–158; tenże, *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*, w: *Polska – Europa – Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo i in., Pułtusk 2007, s. 147–168.

jego studiach dotyczących kształtowania się stereotypów (heretyka) czy przekazywania informacji przez ludzi piśmiennych (*litterati*) grupom niepiśmiennym na wiele lat przed tym, zanim zyskał status jednego z najpopularniejszych trendów w badaniach nad komunikacją średniowieczną. Przykładem tego nurtu jego badań niech będą studia nad publicystyką polityczną, związaną z bitwą pod Grunwaldem. Już w trakcie przygotowań do wojny z Krzyżakami w 1409 roku dwór Władysława Jagiełły podjął szeroko zakrojoną akcję zmierzającą do uzasadnienia na scenie europejskiej wojny z Zakonem – była to, jak określił Edward Potkowski – „walka na pióra”. Obok memoriałów i listów rozsyłanych na dwory europejskie, uczony odnotował fakt sporządzania odpisów przez duchowieństwo parafialne, jak też funkcjonowania tekstów propagandowych, np. *Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae, cum cruciferis anno Christi 1410* czy wierszowanej *Historia metrica de magna strage alias o wyelgem pobiezu*. Teksty te wykorzystywano jako materiał do kazań wygłaszanych w czasie nabożeństw w rocznicę bitwy lub odczytywano grupom niepiśmiennym (np. szlachcie) w czasie zgromadzeń. Edward Potkowski podkreślał, że utwory te pełniły tylko funkcję pomocniczą w dominującym przekazie ustnym⁸.

Wyjazdy naukowe do ośrodków naukowych w Niemczech i Austrii w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku zaowocowały badaniami na temat kultury piśmiennej. Warto przypomnieć, że w latach 1986–1999 realizowany był przez uczonych niemieckich skupionych na uniwersytecie w Münster projekt badawczy na temat piśmienności pragmatycznej (*Pragmatische Schriftlichkeit*). Badacze niemieccy określali tym pojęciem dominujące w późnym średniowieczu zastosowanie pisma w różnych dziedzinach codziennej działalności ludzi – samo pismo stało się narzędziem codziennej „praktyki życiowej” (*Lebenpraxis*) człowieka⁹. Celem projektu niemieckiego było przebadanie różnych aspektów piśmienności pragmatycznej: twórców (*Träger*), czyli grup uczestniczących w procesie komunikacji (administracja kościelna i świecka, sądy, instytucje miejskie, szkoły i uniwersytety, klasztory i zakony); obszarów piśmienności pragmatycznej (np. handel, dokumentacja sądowa i administracyjna; nauka i nauczanie, historiografia, epistolografia) oraz form piśmienności występujących w tych obszarach (tzn. dokumenty, podręczniki różnego typu, kroniki itp.). Edward Potkowski wprowadził ten model badań kultury piśmiennej średniowiecza na grunt polski i swoimi licznymi studiami naświetlił różne aspekty zarówno kultury wczesnego średniowiecza, jak też – znacznie lepiej poświadczonej źródłowo – kultury późnego średniowiecza¹⁰. Podział na piśmienność

⁸ Zob. E. Potkowski, Pismo i polityka. Początki publicystyki politycznej w Polsce XV wieku, w: *Kultura – polityka – dyplomacja*. Studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu, Warszawa 1990, s. 320–337.

⁹ Zob. H. Keller, F. J. Worstbrock, Träger, Felder, Formen pragmatischer Schriftlichkeit. Der neue Sonderforschungsbereich 231 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, *Frühmittelalterliche Studien* 22, 1988, s. 388–409; Träger, Felder, Formen pragmatischer Schriftlichkeit im Mittelalter. Bericht über die Arbeit des Sonderforschungsbereichs 231 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster 1986–1999, red. C. Meier, Münster 2003.

¹⁰ Zob. E. Potkowski, Problemy kultury piśmiennej łacińskiego średniowiecza, *Przegląd Humanistyczny* 38, 1994, nr 3, s. 21–40.

sakralną i pragmatyczną – jakkolwiek anachroniczny – wynikał, zdaniem Edwarda Potkowskiego, z funkcji społecznych tekstu i rękopisu, a nie z treści i przynależności gatunkowej.

W swoich badaniach Edward Potkowski nie koncentrował się wyłącznie na piśmienności pragmatycznej, ale wskazywał również na wczesnośredniowieczne postrzeganie pisma i książki, mieszczące się w nurcie piśmienności sakralnej. W swoich analizach sięgał często do źródeł łacińskich powstałych na terenie państwa Franków czy Irlandii, podkreślając magiczne postrzeganie pisma i sakralne znaczenie pracy kopistów¹¹.

Z nurtem tym łączyć można interesujące rozważania na temat statusu autora/pisarza w średniowieczu¹². Edward Potkowski wskazywał na przemianę pojmowania roli pisarza w okresie między wczesnym średniowieczem, kiedy kopista był przede wszystkim przekazicielem Słowa Bożego, głoszącym kaznodziejstwo rękami (*manu praedicare*), a późnym średniowieczem, kiedy kopiowanie tekstów stało się rzemiosłem, pracą zarobkową, której efekty były oceniane przez odbiorców. Przełom w traktowaniu kopistów wiązał z przemianami zachodzącymi w XI–XIII wieku i przejściem od piśmienności sakralnej do piśmienności pragmatycznej.

Ważny aspekt w badaniach Edwarda Potkowskiego stanowiły najstarsze księgi funkcjonujące na obszarze państwa wczesnopiastowskiego¹³. W kilku pracach, w tym także ostatniej – opublikowanej już po śmierci autora – Edward Potkowski przedstawił problem napływu książek na teren państwa Mieszka I i jego następców, jak też funkcjonowania w kulturze państwa wczesnopiastowskiego tzw. kodeksów dynastycznych – insygnialnych, tj. używanych w obrębie dynastii piastowskiej (*Kodeks Matyldy*, *Psalterz Egberta* z modlitwami Gertrudy), i złotych kodeksów – luksusowych ksiąg liturgicznych, fundowanych przez władców polskich na potrzeby kościołów katedralnych. Edward Potkowski wskazywał na znaczenie badania rękopisów obcego pochodzenia jako świadectw kontaktów kulturowych elit politycznych monarchii pierwszych Piastów, wiązał np. powstanie niektórych kodeksów (Ewangelistarzy gnieźnieńskiego i pułtuskiego), jak też podobnych zabytków z Czech, ze skrypto-

¹¹ Np. Tenże, *Książka w kręgu sacrum – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu*, *Przegląd Humanistyczny* 40, 1996, nr 1, s. 53–68; tenże, *Moc księgi – przykład św. Bonifacego*, w: *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 203–216. Ważnym studium na temat sakralnego traktowania książki i pisma był artykuł: E. Potkowski, *Książka, pismo i diabeł w średniowieczu*, w: *Ludzie – Kościół – wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej* [Księga Pamiątkowa Prof. Stanisława Byliny], Warszawa 2001, s. 335–345.

¹² Zob. E. Potkowski, *Pisarz i jego dzieło w średniowiecznym społeczeństwie*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, s. 265–279; tenże, *Pisarz i jego praca: causa scribendi we wczesnym średniowieczu*, w: *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 13–21 [AUWr 2783, Historia 171].

¹³ Odnotować trzeba ostatnie artykuły: E. Potkowski, *The Book in the World of Politics: Early Literary Culture in Poland, 10th–12th Century*, w: *Book versus Power. Studies in Relations between Politics and Culture in Polish History*, red. J. Soszyński, A. Chamera Nowak, Frankfurt a. Main 2015, s. 15–44 [Polish Studies Transdisciplinary Perspectives 15]; tenże, *Pierwsze księgi Polaków – księgi święte w kulcie i kulturze Polski X–XII wieku*, w: *Pierwsze wieki chrześcijaństwa w Polsce do roku 1200*, red. L. Tyszkiewicz, K. Łukowski, Pułtusk 2017, s. 9–30.

rium klasztoru św. Emmerama w Ratyzbonie. Zwracał uwagę na prężnie działające w XII wieku płockie środowisko katedralne, skupione wokół osoby biskupa Aleksandra z Malonne (1129–1156), które promieniowało na lokalne ośrodki kościelne, np. klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku. Ustalenia uczonego, będące wynikiem długoletnich badań, stanowią obecnie bodaj najpełniejszą interpretację kultury intelektualnej państwa wczesnopiastowskiego.

Innym obszarem, na którym badania Edwarda Potkowskiego wycisnęły niezatarłe piętno, były studia na temat twórców książek – pisarzy/kopistów. Widoczny jest tu wyraźnie wpływ szkoły francuskiej, nacisk na socjologiczny, czy bardziej antropologiczny, aspekt badań kodykologicznych. Istotna była zwłaszcza inicjatywa rejestracji kopistów i kolofonów z rękopisów średniowiecznych w zbiorach polskich. Postulat ten, zgłaszany już w latach osiemdziesiątych XX wieku, został częściowo zrealizowany w początku następnego dziesięciolecia w postaci małego tomiku obejmującego kolofony z rękopisów warszawskich¹⁴. W zamierzeniu była to pierwsza pozycja serii „Manuscripta Medii Aevi Poloniae – Polska Pisząca w Średniowieczu”, niestety kolejne się nie ukazały, choć przygotowano następne pięć tomów z wykazami kolofonów z bibliotek Wrocławia, Poznania, Krakowa, Kórnik, Kielc i Sandomierza. Podkreślić trzeba, że projekt ten został objęty patronatem Comité international de paléographie latine (dalej: CIPL). Warto tylko dodać, że inicjatywa – co było zresztą życzeniem Edwarda Potkowskiego – została podjęta przez jego uczniów i jest obecnie realizowana.

Szczególną uwagę uczonego przykuło zróżnicowane pod względem statusu społecznego środowisko osób zajmujących się zawodowo przepisywaniem tekstów i tworzeniem rękopisów. Ludzie ci, często świeccy, określani byli w źródłach polskich (także, choć rzadziej, w czeskich, austriackich i niemieckich) jako *notarii* (*scriptores*) *cathedrales* lub *clerici uxorati* – czyli katedralisi. Jak wielokrotnie podkreślał Edward Potkowski, grupa ta, choć niewyodrębniona w kategoriach prawnych, występowała co najmniej od drugiej połowy XIV wieku nie tylko w największych miastach Królestwa Polskiego, jak Kraków, Poznań czy Lwów, ale także w małych miasteczkach (jak np. Trzemeszno), co świadczyło o dość powszechnym zapotrzebowaniu na słowo pisane i konkretne teksty czy rękopisy¹⁵. Edward Potkowski zwrócił uwagę na grupę katedralisów skupionych na dworze królewskim Jadwigi i Jagiełły, którzy tworzyli, tzn. przepisywali, a także iluminowali i oprawiali rękopisy liturgiczne. Kodeksy te stanowiły następnie dar władców dla kościołów w Królestwie Polskim, ale chyba przede wszystkim były przeznaczane na wyposażenie kościołów na świeżo schrystia-

¹⁴ Kopiści i kolofony rękopisów średniowiecznych ze zbiorów polskich, t. 1: Biblioteki Warszawy, red. E. Potkowski, Warszawa 1993 [Polska Pisząca w Średniowieczu 1].

¹⁵ Zob. E. Potkowski, Katedralisi gdańscy. Z dziejów książki w Gdańsku XV w., w: *Discerne vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu*, Lublin 1992 [Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska 45 (1990)], s. 209–219; tenże, *Clerici uxorati* – mała wspólnota kościelna czy grupa zawodowa, w: *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, red. W. Iwańczak, J. Smółucha, Kraków 2010, s. 193–208.

nizowanej Litwie¹⁶. Katedralisi, jako grupa zawodowych kopistów, przestali pojawiać się w źródłach w początkach XVI wieku, co uczony wiązał z procesem wypierania rękopisu przez książkę drukowaną. Innym obszarem badawczym analizowanym przez Edwarda Potkowskiego, było szkolnictwo – szkoła jako naturalne miejsce powstawania i użytkowania książki. Studia Edwarda Potkowskiego poświęcone grupom twórców nie tyle rozwinęły nasze postrzeganie kultury intelektualnej Polski, zwłaszcza późnego średniowiecza, ile otworzyły nam oczy na inne niż Uniwersytet Krakowski ośrodki kultury piśmiennej. Zbieranie zwykle bardzo skąpych informacji źródłowych o twórcach i użytkownikach książek w późnym średniowieczu ma umożliwić – jak pisał sam Edward Potkowski – stworzenie „barwnej mozaiki dziejów kultury piśmiennej polskiego średniowiecza”¹⁷.

Badania kodykologiczne nie ograniczały się wyłącznie do grupy twórców, ale obejmowały także użytkowników książki. Edward Potkowski zajmował się funkcjonowaniem tekstów pisanych w konkretnych grupach społecznych.

W 1998 roku zajął się słabo poświadczonym źródłowo problemem lektur kobiet w średniowiecznej Polsce¹⁸. Wskazywał, że najstarsze zabytki rękopiśmienne związane były z kobietami (*Psalterz Egberta* przywieziony przez Rychezę – żonę Mieszka II, następnie w posiadaniu córki Gertrudy, żony księcia kijowskiego Izasława). Odnotował również fakt posiadania modlitełek-psalterzy w XIII i XIV wieku przez księżne śląskie (Jadwiga) i wielkopolskie (Anna oraz jej bratanica Ryksa – późniejsza żona króla czeskiego i polskiego Wacława II). Także w późnym średniowieczu książki były czytane przez kobiety, co więcej, kobiety należały do fundatorek rękopisów ofiarowanych kościołom i klasztorom w Polsce. Studium to, poparte wieloma analogiami z obszaru niemal całej Europy, należy do podstawowych opracowań tego tematu w Polsce.

Cenne są również studia Edwarda Potkowskiego dotyczące różnych aspektów kultury piśmiennej zgromadzeń zakonnych: benedyktynów¹⁹, cystersów²⁰ i kartuzów. Zwłaszcza w wypadku ostatniego zakonu badania prowadzone przez uczonego były szczególnie intensywne. Wynikało to m.in. ze współpracy Edwarda Potkowskiego z uczonymi niemieckimi i austriackimi. Efektem był tom studiów pod jego redakcją

¹⁶ Zob. E. Potkowski, Katedralisi na dworze królowej Jadwigi. Z dziejów kultury książki w Polsce schyłku średniowiecza, *Miscellanea Historico-Archivistica* 1, 1985, s. 225–241; tenże, *Kathedrales at the Court of Queen Hedwig. A Contribution to the History of Culture in Poland in the Late Middle Ages*, *Codices manuscripti* 13, 1987, z. 3, s. 79–87.

¹⁷ Zob. tenże, *Kultura piśmienna w małych miastach polskich: Opatów, Pniewy*, w: tegoż, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 118.

¹⁸ Zob. tenże, *Kobiety a książka w średniowieczu. Wybrane problemy*, KH 105, 1998, s. 3–18.

¹⁹ Zob. tenże, *Pragmatyczna piśmienność w średniowiecznym Tyńcu*, w: *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu*, red. K. Żurowska, Tyniec-Kraków 1995, s. 71–91.

²⁰ Zob. E. Potkowski, *Kultura piśmienna cystersów*, w: *Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu. Pelplin – 725. rocznica powstania opactwa cysterskiego*, red. D. A. Dekański i in., Pelplin-Tczew 2002, s. 17–25.

oraz kilka artykułów jego autorstwa²¹. Odnotować warto przy tej okazji, że jeden z tomów, wydany w Stuttgarcie w 2002 roku, był księgą jubileuszową ofiarowaną przez kolegów polskich, niemieckich i austriackich Edwardowi Potkowskiemu w 65. rocznicę urodzin²².

Jeszcze innym zgromadzeniem zakonnym, którym zajął się szczegółowo Edward Potkowski był zakon krzyżacki. Wynikało to nie tylko z wcześniejszego zainteresowania zakonami rycerskimi i ich kulturą intelektualną, ale także było efektem współpracy z toruńskim środowiskiem uczonych zajmujących się problematyką krzyżacką w średniowieczu. W ten sposób powstały studia na temat średniowiecznych księgozbiorów zakonów krzyżackich, w których autor, opierając się na inwentarzach poszczególnych domów, stwierdził, że odnotowane tam pozycje książkowe wskazują na pewne treści określonego programu edukacyjnego (np. wątki starotestamentowe), mającego na celu odpowiednią formację duchowo-intelektualną braci zakonnych. Edward Potkowski podkreślał również znaczenie rządów wielkiego mistrza Ludera z Brunszwiku (1331–1335) oraz jego następcy Dietricha von Altenburg (1335–1341) dla rozwoju krzyżackiej literatury biblijno-historycznej w języku niemieckim, przeznaczonej do edukacji braci zakonnych²³.

Istotne były również studia Edwarda Potkowskiego dotyczące różnego traktowania tekstów i książek w społeczeństwie późnośredniowiecznej Polski. Profesor wskazywał na niewielkie miasta i miasteczka, w których istniały różne, często skonfliktowane grupy „inteligencji” skupione przy kościołach czy klasztorach – ludzi o zróżnicowanych zainteresowaniach wykraczających poza zakres dzieł szkolnych, sięgających po teksty historiograficzne czy literackie. Wśród tych grup – co podkreślał Edward Potkowski – była również grupa wykształconych ludzi świeckich: mieszczan i szlachty, którzy będąc notariuszami, prawnikami czy urzędnikami miejskimi i sądowymi, w równej mierze jak duchowieństwo, kształtowali życie kulturalne miasta. W innym studium Edward Potkowski zajął się analizą przekazu z księgi poznańskiego sądu biskupiego. Pokazał, że w prowincjonalnym ośrodku, jakim w latach czterdziestych XV wieku były wielkopolskie Pniewy, w sporze między duchowieństwem niższego szczebla (wikariuszami) a uposażonymi plebanami strony posługiwały się obelżywymi utworami (pamfletami, *litterae scandalosae*), które śpiewano, a polemiczne teksty w formie „plakatowej” wieszano na drzwiach kościoła do publicznego czytania. Był to dla autora studium przykład „walki literackiej”, jaką po-

²¹ Zob. Kartuzi. Teksty, książki, biblioteki, t. 1, red. S. Lorenz, E. Potkowski, Warszawa 1999; E. Potkowski, *Liber beneficiorum* kartuzji darłowskiej i kultura piśmienna Pomorza Zachodniego, w: Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. H. Manikowska, A. Bartoszewicz, W. Fałkowski, Warszawa 2000, s. 713–720.

²² Zob. Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski, red. S. Lorenz, Stuttgart 2002 [Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 59].

²³ Zob. E. Potkowski, Spirituality and Reading. Book collections of the Teutonic Order in Prussia, w: Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter, red. Z. H. Nowak, Toruń 1993, s. 217–239 [Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 7].

sługiwano się w kręgach intelektualistów również poza centrami kulturalnymi kraju. Edward Potkowski podkreślał, że Pniewy nie wyróżniały się w tym czasie jakimś szczególnym życiem umysłowym czy ośrodkiem inteligencji. Była tam tylko szkoła parafialna, ale właśnie ten fakt, w połączeniu z obserwacją zaistnienia pamfletów, wskazuje na istnienie dość licznej grupy odbiorców umiejących odczytać tekst pisany i obserwować spór. Oprócz pamfletów Edward Potkowski scharakteryzował też późnośredniowieczną praktykę funkcjonowania „listów łajających”, którymi wie-rzyciel mógł znieważyć niewypłacającego się dłużnika. O ile paszkwile traktowano jako praktyki bezprawne, to „listy łajające” były działaniem usankcjonowanym przez prawo. W obu wypadkach teksty rozwieszano w miejscu publicznym, co świadczy o dość powszechnym odbiorze²⁴.

Do tej problematyki Edward Potkowski nawiązywał, zajmując się mechanizmami propagandy politycznej. Oprócz wspomnianego wyżej artykułu dotyczącego propagandy w okresie bitwy z Krzyżakami istotne było studium na temat darów książkowych w późnym średniowieczu. Wychodząc od wczesnośredniowiecznej praktyki ofiarowania kościołom książek przez władców, Edward Potkowski zinterpretował znaczenie pogrunwaldzkich darów – wtedy to iluminowane rękopisy (ale także inne sprzęty kościelne), będące łupem wojennym, król Władysław Jagiełło rozdzielił między kościoły w całym państwie polskim. Obok oczywistego aspektu dewocyjnego ważny był wymiar polityczny i propagandowy – dary miały przypominać o zwycięstwie króla polskiego, ale także miały świadczyć o opiece i pomocy boskiej, udzielonej właśnie władcy polskiemu²⁵.

Podsumowaniem tego etapu badań kodykologicznych był zbiór studiów uczzonego, gdzie znalazło się osiemnaście zmienionych wersji artykułów, wydany w 2006 roku²⁶.

Obok zainteresowania dawną książką odnotować należy jeszcze inny aspekt pracy naukowej Edwarda Potkowskiego. Od listopada 1981 roku do kwietnia 1986 roku pełnił on funkcję dyrektora Archiwum Głównego Akt Dawnych – największego i najważniejszego archiwum państwowego w Polsce. Oprócz prac organizacyjnych dbał o wysoki poziom przedsięwzięć naukowych, m.in. zainicjował serię wydawniczą „Miscellanea Historico-Archivistica” (od 1985 roku), organizował konferencje naukowe, zlecał opracowania części zasobu i sam przeprowadzał kwerendy. Jego związki z tą instytucją (w późniejszym okresie był członkiem Rady Naukowej), życzliwość,

²⁴ Zob. E. Potkowski, *Kultura umysłowa Opatowa w późnym średniowieczu*, w: Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 39–56; tenże, *Paszkwile Jana z Pniew. Z dziejów kultury piśmiennej w Polsce XV wieku*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 483–490.

²⁵ Zob. tenże, *Monarsze dary książkowe w polskim średniowieczu – pogrunwaldzkie dary Jagiełły*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kyrkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 1993, s. 358–373.

²⁶ E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu: studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006.

jaką darzył archiwistów, zaowocowały przygotowaną przez przyjaciół księgą jubileuszową oraz dedykowanym mu numerem czasopisma „Archeion”²⁷.

W późniejszym okresie (w 1986 roku) związał się ponownie z Uniwersytetem Warszawskim, gdzie aż do odejścia na emeryturę w 2004 roku pracował w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej (od 1997 roku: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych). Oprócz wykonywania obowiązków dydaktycznych pełnił w Instytucie różne funkcje organizacyjne: był przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu oraz kierownikiem Zakładu Wiedzy o Dawnej Książce. Związany był również z Wyższą Szkołą Humanistyczną w Puławach (obecnie Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora) od początku jej istnienia, gdzie pełnił funkcję kierownika Katedry Bibliologii i Komunikacji Społecznej. Ponadto współpracował ściśle także z Instytutem Historii Nauki PAN, gdzie pełnił funkcję członka Rady Naukowej Instytutu.

Edward Potkowski był członkiem wielu towarzystw historycznych. Już po magisterium z historii w 1960 roku został członkiem Polskiego Towarzystwa Historycznego. Od 1988 roku był członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Aktywnie uczestniczył w pracach Kasy im. Józefa Mianowskiego, jako reprezentant TNW. Zasiadał w Komitecie (Zarządzie Kasy) od 1991 do 2011 roku. Był również jednym z założycieli Fundacji im. Aleksandra Gieysztora (od 1999 roku) i członkiem jej Zarządu.

Istotną rolę w badaniach Edwarda Potkowskiego odgrywały kontakty z uczonymi i uczestniczenie w różnych międzynarodowych projektach naukowych. Utrzymywał ściśle kontakty z uczonymi niemieckimi (m.in. prof. Herradem Spillingiem i prof. Sönke Lorenzem), czeskimi (m.in. prof. Ivanem Hlaváčkem i prof. Pavlem Spunarem), austriackimi, francuskimi i innymi. Kontakty te owocowały nie tylko nowymi pomysłami naukowymi, ale także – dzięki pracom Edwarda Potkowskiego – umożliwiały wejście w międzynarodowy obieg naukowy badań polskich.

Warto wspomnieć o dwóch inicjatywach międzynarodowych. Od 1997 roku Edward Potkowski – jako następca Aleksandra Gieysztora – reprezentował środowisko polskie w międzynarodowym stowarzyszeniu naukowców zajmujących się paleografią i kodykologią (CIPL). Aktywnie uczestniczył w pracach komitetu, regularnie bywał na międzynarodowych konferencjach CIPL (Cluny 1998, Weingarten 2000), gdzie wygłaszał referaty. Dzięki nawiązanym kontaktom doprowadził do „przesunięcia” granic badania paleografii łacińskiej na wschód i włączenia, w małym stopniu dotychczas rozpoznanych, polskich zbiorów rękopiśmiennych w międzynarodowy obieg naukowy. Prace Edwarda Potkowskiego na temat kopistów, katedralisów, szkół – opublikowane w tomach pokonferencyjnych – na trwałe weszły w międzynarodowy obieg naukowy²⁸.

²⁷ Zob. Historia, memoria, scriptum. Księga jubileuszowa (jak w przyp. 1) oraz „Archeion” 115, 2014.

²⁸ Zob. E. Potkowski, *Cathedrales Poloniae: copistes professionnels en Pologne à la fin du Moyen Âge*, w: *Le Statut du scripteur au Moyen Âge. Actes du 12e colloque scientifique du Comité International de paléographie latine*, red. M. C. Hubert, E. Poulle, M. H. Smith, Paris 2000, s. 333–345; tenże, *Schule und Bücher: Handschriftenproduktion in den spätmittelalterlichen Schulen Polens*, w: *La Collaboration*

W latach 2001–2002 troje badaczy czeskich i słowackich: Hana Pátková (Univerzita Karlova w Pradze), Pavel Spunar (Akademie Věd České Republiky w Pradze) oraz Juraj Šedivý (Univerzita Komenského w Bratysławie) zainicjowało powołanie w ramach Civic Education Project projektu Latin Paleography Network. Było to zrzeszenie badaczy z dziewięciu krajów Europy środkowej i wschodniej, którzy zajmowali się różnymi aspektami historii pisma łacińskiego. Do tego grona należeli nauczyciele akademicki, pracownicy naukowcy, bibliotekarze, archiwiści i muzealnicy, którzy badali różne zabytki – od rękopisów po zabytki epigraficzne i napisy na dzwonach. Grupą polską, złożoną z trzech osób, kierował Edward Potkowski. Po kilku warsztatach w Pradze (2002), Bratysławie (2003, 2008) i Tepli (2006) skoncentrowano się na stworzeniu międzynarodowego słownika terminologii paleograficznej. Efektem prac zespołu był nie tylko tom z referatami, ale przede wszystkim właśnie słownik obejmujący terminy paleograficzne w siedmiu językach: niemieckim, czeskim, słowackim, polskim, węgierskim, litewskim i rosyjskim²⁹.

Zaangażowanie naukowe Edwarda Potkowskiego przejawiało się również w pracach redakcyjnych: był członkiem komitetów redakcyjnych wielu czasopism historycznych i humanistycznych, by wymienić najważniejsze, jak np. „Kwartalnik Historyczny” czy „Przegląd Humanistyczny”. Ponadto przez ponad dziesięć lat był członkiem Rady Programowej Czasopism Biblioteki Narodowej, a w latach od 1980 – 2012 Rady Redakcyjnej katalogu rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej (*Catalogus codicum manu scriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*).

Po przejściu na emeryturę w 2004 roku nie zaniechał pracy, publikując swoje odkrycia i ustalenia w postaci artykułów. Jak sam niegdyś powiedział – miał wówczas czas i możliwość realizacji planów i pomysłów odnotowywanych dawno temu. Wśród wielu prac opublikowanych w tym czasie wymienić można np. artykuł dotyczący autorytetu prawa w średniowieczu³⁰ czy gruntowne studia o chronogramach³¹ oraz o „pismach tajemnych” i kryptografii w średniowieczu³². Do końca przygotowywał – niestety nieukończony – podręcznik bibliologii, przeznaczony do użytku akademickiego. Nagła choroba i śmierć przerwały wszystkie plany.

Chciałbym jednak zakończyć ten tekst postulatami dotyczącymi badań nad dawną książką, które Edward Potkowski wygłosił w 1985 roku. Stwierdził wówczas, że klu-

dans la production de l'écrit médiéval. Actes du 13e colloque du Comité médiéval de paléographie latine (Weingarten, 22–25 septembre 2000), red. H. Spilling, Paris 2003, s. 57–68.

²⁹ Zob. The History of Written Culture in the „Carpatho-Danubian” Region, red. H. Pátková, P. Spunar, J. Šedivý, Bratislava–Praha 2003; Vocabularium parvum scripturae latinae, red. J. Šedivý, H. Pátková, Bratislava–Praha 2008.

³⁰ Zob. E. Potkowski, Autorytet prawa w średniowieczu, w: Kultura prawna w Europie Środkowej, red. A. Barciak, Katowice 2006, s. 15–34.

³¹ E. Potkowski, O chronogramach – w kręgu inskrypcji i tekstów, w: Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, red. A. Jaworska, S. Górzyński, Warszawa 2013, s. 83–110.

³² E. Potkowski, U początków nowożytnej kryptografii – „pisma tajemne” w średniowieczu, w: Szlachta polska i jej dziedzictwo. Księga na 65 lat Prof. dr. hab. Jana Dziegielewskiego, red. D. Kuźmina, Warszawa 2013, s. 35–61.

czowym dla późniejszych badań jest stworzenie wykazu ocalałych rękopisów według proveniencji średniowiecznej (polski „Ker”), opracowanie wykazów księgozbiorów polskich i ich inwentarzy (polski „Gottlieb”), opracowanie katalogu rękopisów utraconych i zniszczonych oraz stworzenie korpusu z listą twórców i użytkowników tekstów i rękopisów („Kopiści i kolofony”). Wszystko to będzie miało na celu odtworzenie „katalogu idealnego” księgozbiorów średniowiecznych z obszarów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego³³. Postulaty te traktuję jako życzenie Uczzonego, które powinno się spełnić.

Jerzy Kaliszek

³³ Zob. E. Potkowski, W sprawie edycji źródeł do historii książki polskiej, *Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi* 7, 1985, s. 35–43.